

A *Gyönyörködjél Szűz Mária* kezdetű ének vizsgálatával kapcsolatban felmerült sok egyéb kérdésre ez alkalommal nem adhatunk feleletet. Teljesen mellőznünk kell a szerzőt illető nyelvi vizsgálatokat, mert ilyenre a sok változáson átment és a másolók nyelvéhez, helyesírásához hasonlult szövegek nem alkalmasak. Párhuzamokat kereshetnénk az Antiochus-históriának a kötött versformával és a nyomtatással jobban konzervált szövegéből; csak példaként említjük annak végső könyörgéséből a *Halálunk óráján ne hagyjon elvesznünk* kifejezést, amely mintha a Mária-énekből is tükröződne: *Végy hozzád azért, Szűz Mária, ne hagyj minket el vesznünk. Halálunknak idején is az ördögnek ne hagyj markába esnünk*. Megoldásra vár az ének forrásának kérdése is. Az énekszerző előtt aligha lehetett kész minta; egy Mária életét elmondó legendát (vita) vagy prédikációt foglalhatott össze énekelhető formába. Helyenként a passió-énekekkel, Mária-síralmakkal rokon motívumokra bukkanunk benne. Egyik-másik képét, hasonlatát a szentírási szövegekből is, de középkori verses litániákból is ismerjük (*felnevelkedék egy ciprusfa fiatal*). Az Annát és Joakimot, Mária szüleit emlegető sorok végső költői kicsengését (*kinek gyümölcséből a fényes menyország szépen virágozék*) mintha Temesvári Pelbárt *Stellariumának* Nagyboldogasszony-napi prédikációja zsoltár-idézetéből hallanánk vissza: *Tunc sanctus Joachimus et sancta Anna parentes virginis cum maximo gaudio occurrerunt: Benedicta filia tu a domino quia per te fructum vite communicavimus*.

Ezeknek a kérdéseknek részletes kifejtésével talán újabb érveket is gyűjthetnénk Gáspár fráter énekének régisége mellett. De a fentebb elmondottak is már eléggé meggyőznek arról, hogy ez a XVII. századi forrásokból ismert ének jó néhány évtizeddel korábban keletkezhetett; akár azokban az években is, amikor még az Antiochus-históriát szerző Fráter Gáspár élt. Mivel pedig ezekben a viszontagságos évtizedekben, egy időben két azonos nevű katolikus énekszerzőt aligha feltételezhetünk, a végső következtetést is kimondhatjuk: a Mária-éneket szerző Gáspár fráter azonos a bibliai história szerzőjével, Körmenyi Gáspárral. Ami pedig a Mária-ének műfaji hovatartozását illeti, alighanem Dusi Kis Jakab, a Gyöngyösi Toldalék írója vezet nyomra. Az ő másolatában ugyanis címként ezt olvassuk: *Cantio devota*. Vagyis az ének a középkor végi devociós énekek közé tartozik, amelyekkel a zónok prédikációját befejezve vagy megszakítva, a kántort és a népet tevékenyen foglalkoztatva érzelmeiket indított és beszédének tanulságát emlékeztetessé tette. Jól illik ez a műfaj a prédikátor szerzetbeli, Komáromban és másutt plébánoskodó, lelkipásztorkodó Körmenyi Gáspárhoz. Énekének hagyományát pedig a kihalt domonkosoktól a másik prédikáló szerzet, a ferences örökölte. Körmenyi Gáspár és két éneke mindenestre arról is tanúskodik, hogy a katolikus énekköltés középkori hagyománya a reformáció századában sem aludt ki teljesen.

Holl Béla

Egy Jókai-elbeszélés keletkezéstörténete

Ki is volt „a népdalok hőse”?

Adatok a felsőmagyarországi betyárvilág kezdetéhez c. tanulmányunkban¹ az általunk akkor (1964) ismert adatok alapján felhívtuk a figyelmet arra, hogy Jókai *A népdalok hőse* c. méltán híres elbeszélésének forrása valószínűleg Tóth Endre (1824—1885) hajdan népszerű borsodi költő betyáreposza volt. A továbbiakban azóta folytatott kutatásaink során előkerült bizonyítékokat ismertetjük. Ezek részben a két irodalmi alkotás főhősének személyére, családi körülményeire, részben a két írónak a szabadságharc alatt kialakult személyi kapcsolataira vetnek világot. Segítségükkel világosan áll előttünk mind Tóth Endre betyáreposzának, mind Jókai elbeszélésének keletkezéstörténete.

A francia forradalom utáni fél évszázadban 1848-ig a népdalnak nemcsak művészi funkciója nyert polgárjogot, hanem jelentős politikai szerepe is keletkezett. Az uralmon levők közönyéből és akaratából majdnem teljesen irástudatlan népek a dal pótolta a valamivel szerencsésebb és műveltebb népek könyveit. A XIX. század elején a népdal nemcsak kellemetes hangzatok váltakozása, hanem a közlés eddigi figyelembe nem vett forradalmi eszköze is volt. A népdal a sóvárgás megfogalmazási kísérlete: aki érti, aki énekelni tudja, megérti belső, rejtett tartalmát is. Így a betyárok keserves panaszaihoz faluról-falura új érzéseket tapasztanak, más érzéseket viszont kihullajtanak belőlük, akik énekelik. Végül olyan szenvedélyeket tömörít magába a folklorizált szöveg, amely nem csupán a nincstelenség és a betyárok, hanem az egész nép tulajdona.²

¹ Megjelent a Herman Ottó Múzeum Évkönyvében: VIII. 392—393. Miskolc 1969.

² Vö. KATONA Imre: Betyárdalok. In: Magyar népdalok. Szerkesztette és a bevezetőt írta ORTUTAY Gyula, válogatta és jegyzetekkel ellátta KATONA Imre. Bp. 1970. II. 729.

A köztudat Jókainak *A népdalok hőse* c. elbeszélését méltán tartja a betyárélet apoteózisának, mert nemcsak arra a kérdésre próbál feleletet adni, hogyan keletkezik a népdal, hanem arra is: hogyan lesz az előkelő földesúr fiából útonálló haramia. Ebben az elbeszélésben, amely 1851-ben a *Remény* c. folyóirat márciusi füzetében jelent meg először, a betyár nem proletárius, mint a szabadságharc előtti *Hétköznapiak*ban, hanem a paraszti életmódot kedvelő, különösképp földesúr, aki egy molnár leánya iránt érzett őszinte szerelme miatt szakít előkelő családjával. Jókai az elbeszélés bevezető részében oly költői kérdéseket tesz fel a népdalok keletkezésével kapcsolatban, amelyekre megfelelni nyilvánvaló képtelenség. Ez a bevezetés a történetet is irracionális színekkel dúsítja: a népdalnak a társadalmi valósággal való szembenállását érzékelteti az a világ, amelyet az elbeszélés nemcsak megismertet velünk, hanem igyekszik iránta rokonszenvet is kelteni.

Ezt a rokonszenvet művészi eszközökkel is fokozza: a földesúri családból származó haramiának és a Szinva-parti molnárléánynak a szerelmét úgy meséli el, hogy — mintegy betétként — olyan népdalokat szöközbe, amelyeket az olvasó a történet egyes epizódjaiból származtathat. Szinyey Ferenc ebben a módszerben nem lát újdonságot, mert ebben is a Gaal-féle betyárromantika több költőiséggel alkotott folytatását látja.³ Gaal József 1835 körül a Zöld Marciról írott elbeszélésibe igen hangulatos, költőietlenek éppen nem tartható versikéket szököz, amelyek ha nem is hatnak népdalszerűen, elég jó népies helyzetdalok, a népdalok utánérzéseiről tanúszkodó alkotások.⁴ Szinyey Ferenc szerint Jókainak ezt az ötletet olyan színművek sugallták, amelyekben a betyárdaloknak az epizódok érzelmi telítettségét érzékeltető funkciója volt. Sok minden szököz amellet, hogy Jókai a népdal-mottókhöz az indítékot a szabadságharc előtt már eléggé felkapott dalbetétes színdarabokból merítette.⁵

Jókainál az elbeszélés első epizódjai az öreg molnár és unokája boldog életének idilli rajzából indulnak. A malom a Szinva partján a *falviak birtokán van. Az öreg molnár nagyon szeret dalolni, egy öreg cigány állandó alkalmazottja. A molnár által nevelt árva kislány évek során rengeteg dalt tanult nagyapjától, mire eladó sorba kerül. Dalolgatva andalog virágos kertjében, amikor lóháton egy délceg parasztleány tart feléje. Elbeszélgetnek, nagyon megtetszenek egymásnak. A leány alföldi gulyásnak mondja magát, feleségül kéri Piroskát. Az öreg molnár reggelre ígér választ. Mindnyájan lefekszenek, de az öreg titokban eltávozik. Reggelre már otthon van és azzal búcsúzik a leánytól: — Három hét múlva jöhetsz Piroskáért, előbb azonban ne gyere!

Jókai közben tájékoztatja az olvasót, hogy kicsoda a Piroskának udvarló délceg fiatal leány. B* megyében a *falvi család a legtekintélyesebb földesurak közé számít. *falvi János, mint alispán halt meg: két fia maradt, Endre és Albert. Endre, a nagyobbik nem tanult, de szeretett gazdálkodni, Albert, a fiatalabbik azonban korán a főispán mellé került és hamarosan szolgabíró lett. Endre néha napokig sem található: lóháton kalandozza be a környéket, és barátkozik a paraszttal. Büszke anyjának nem tetszik fia póriás viselkedése. Meg akarja házasítani, úri feleség révén próbálja felemelni különködő fiát, ki a tervezett házasság ellen indulatosan tiltakozik és elrohan hazulról. (Itt emlékeztetünk *A falu jegyzője* cselekményének társadalmi képletére: anélkül, hogy hatást keresnénk, látnunk kell a szituáció magyaros specifikumát.)

És itt valóban meg is kell állnunk *A népdalok hőse* cselekményének ismertetésében, hogy jobban szemügyre vegyük az elbeszélés epikai elemeinek történetiségét. Vay Sándor 1910-ben családi hagyományok alapján írja, hogy Jókai *A népdalok hőse*ben tk. Ónody Andrásról ír, de nem követi pontosan az eseményeket. Ónody András valóban szerette a Szinva-parti molnár leányát, s gögös familiája valóban ellenezte, hogy feleségül vegye. A szép leány korán elhalt, s Ónody András bánatát temetni csikósok-gulyások közé járt le az Alföldre. Itt esett meg vele „valami görbe casus”, amiért aztán börtönbe került.⁶ Lehetségesnek tartjuk, hogy Vay Sándor családi emléke közé adaptálja Jókai elbeszélésének egyes történeti elemeit, azonban konkrétumnak tartjuk azt a közlést, hogy jó barátja és tanuló társa volt Ónodynak Kandó Ferenc, aki akkoriban Egerfarmoson, a Kandók ősi kúriájában lakott. Mindketten Sárospatakon tanultak, és híres verekedők voltak. Egyszer kettesben a csáti útban levő sárdából 25 szegénylegényt vertek ki — ketten. Kézbe kaptak egy hatalmas furkósbót, és mint valami cséphadaróval ütöttek jobbra-balra, míg egy szál lóköttő is volt az ivóban.⁷

³ SZINNYEY Ferenc: Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban. Bp. 1939. I. 318.

⁴ DÖMÖTÖR Sándor: A „Pusztai találkozás” történeti háttéré. Szabolcs-Szatmári Szemle 1970. V. évf. 4. sz. 75–83.

⁵ KATONA Imre: A mezőgazdasági munkásság dalai. In: A parasztdaltól a munkásdalig. Bp. 1968. 24.

⁶ VAY Sándor: A puszták királyairól. Nyári emlékeimből. Pesti Hírlap 1910. január 16.

⁷ VAY Sándor: Pipaszó mellett. Pesti Hírlap 1911. augusztus 27. Ónody András alias Angyal Bandi nagyanyja Kandó Judit volt, Kandó István és Szilassy Judit leánya. Testvére volt Kandó Ferenc, kinek Ferenc nevű unokája Egerfarmoson 1763-ban született, tehát Angyal Bandinak közel egykorú rokona volt. Vö. Országos Levéltár P 498 sz. a Medve-család iratai közt az 52. sz. iratban.

Ezeket a családi emlékezőket történeti adalékokkal is tudjuk hitelesíteni, bár tapasztalunk kell, hogy az emlékezőekben a történeti és az epikai elemek vegyülten találhatók. Bizonyítékaink szerint a Szentmárton (ma Bükkszentmáron) községből származó Kántor András deák, kinek felesége Szentpétery Erzsébet volt, 1635-ben nyert címeres nemeslevelet.⁸ Űgyes és tanult ember lehetett, mert már előbb a Rákócziak ónodi uradalmának udvarbírája lett, s családnéve ennek megfelelően Ónodyra módosult.⁹ Felesége révén Borsod megye legtekintélyesebb nemesi családjaival közvetlen rokoni kapcsolatba, s egy évszázadon át — Ónody András születéséig — Borsod megye majd minden alispánja (Zákány, Jászy, Fáy, Döry, Becskeházi, Szirmay) a család közvetlen rokoni közé számított, sőt: Ónody Gáspár és Ónody András másod alispánok és megyei követek is voltak.¹⁰ Az Angyal Bandi néven emlegetett betyár apja, Ónody IV. András hirtelen indulatú ember volt. Sajószentpéteren, fia szülőhelyén összekülönbözött rokonaival és felesége, Olcsváry Krisztina birtokára, Reste községbe költözött.¹¹ Itt perlekedett tovább mindenkiel, míg fia szegényletes gönci kalandja sirba nem vitte őt 1788-ban. Felesége hat kiskorú gyermekkel — kik mind Restén születtek — özvegyen maradt. Ekkor legidősebb fia, András a kassai börtönben raboskodik. Ezért az árvaszék ennek öccsét, a 22 éves Ónody Sámuel és Vécsey Pétert, ki később híres hadvezér lett, nevezi ki az örökösödési ügyek intézőjének. Ónody Sámuel hat évvel volt fiatalabb mint bátyja: más közéleti tevékenységéről nem tudunk.¹²

Jókai elbeszélésében a feszültség a házasság körüli bonyodalmakkal fokozódik. Endrét hazatérésekor anyja és öccse hidegen fogadja. Rövidesen összetűzésre kerül sor és Endrét anyja megátkozza, ha még egyszer odamegy, ahonnan jön. Ezen az éjszakán kigyullad a malom, az idillikus boldogság színhelye. Jókai nem állítja, hogy Endre a gyújtogató, csupán arról tudósít, hogy néhányan egy lovaszt láttak elszárguladni onnan. Éjfélkete piripáján Endre a tűzből kimentette a lányt: a malom felgyújtásával a gőgös földbirtokos család akart szabadulni a nem kívánt frigyától. Endre a molnárléányt egy parasztszaládnál hagyja, és Szeged környékén bérel egy kis tanyát, ide akar elvonulni kedvesével. Mire visszaérkeznek, csak sírját találja. Ettől kezdve lett haramia Angyal Bandi néven.¹³ Kedvese *angyalnak* nevezte őt: állandóan reá emlékeztette a felvett név. Arra, akinek ő volt az anyala.

Az alföldi szalmakunyhóban elrejtett leány motívuma, mint a földi boldogság szigete, már a *Hétköznapokban* felbukkan. Epikai megfogalmazása itt szélesebb mederben hömpölyög, mint a *Népdalok hőseiben*, a leányra törő gazemberek cselvetése is bonyolultabb cselekmény. Itt is — Jókai szavaival — „kedvese az ifjút megváltó *angyalát* hévvel karolta át”.¹⁴ Sem a cselekmény, sem a situáció, sem maga az *angyal* szó nem jogosít fel bennünket arra, hogy a híres betyár nevében többet keressünk, mint az *angyal* szó képzetkeltő motívumát.

Az elbeszélés szerint Angyal Bandi híres szegénylegény lett a Hortobágyon. Mindenki szerette, mindenki segítette, de semmisen tudta felvidítani. Talán ezért haragudott meg reá a madarasi csárdásné. Angyal Bandi kitört a pandúroktól körülött csárdából, de nem jutott messzire, mert az egész környék tele volt vasvillás emberekkel. Átugratott a három öl széles Csörszárkon, de az ugrás nem sikerült: lova felbukott, Angyal Bandi lába kificamodott. Vasra verték és a törvény elé került. Angyal Bandi eltárgadta kiletét, bár öccse felismerte őt és megpróbált kegyelmet szerezni bátyja számára. Hamarosan felakasztották. Pajtásai lelopták holttestét az akasztófáról és gondosan elföldelték.

A *Népdalok hőseinek* záró epizódjai mutatják legélesebben, hogy Jókai elbeszélése Angyal Bandi életének történeti mozzanataiból ötvöződött kerek epikumma, melyben a történeti valóság elemei és igaznak vélt epikai mozzanatai egymással keveredve tükröztetik Jókai felfogását erről a híres úri betyárról. Angyal Bandi első nagy kalandja 1785-ben valóban a Hortobágyon történt meg. Debrecen térségében közismert lótolvajokkal szövetségbe, nemesember létere maga is szennyes csikós ruhába öltözve hasonló bűnököt elkövetni nem restell és a csárdákban is együtt táncolt, mulatott velük. 1786 elejéig hat hétig volt a bösözrményi börtönben, honnan ügye alaposabb vizsgálása idejére apja, id. Ónody András jótállására engedték el.¹⁵ 1787. július 20-án derekas verekedés után közönséges parasztok fogták el vasvillákkal. Gönc és Zsujta között négy lopott lóval és kocsisával együtt, ki bűntársa volt, sikerült őt tetten érni. A bizonyítékokkal együtt Miglére kísérték, honnan a szolgabíró fegyveresekkel vitette

⁸ BOROVSZKY Samu: Borsod megye története. Bp. 1909. I. 220. KEMPELEN: Magyar nemesi családok. XI. 497. Vö. Medve Zoltán ősfájával, Őrsz. Levéltár 1554/1898. sz. iktatmány.

⁹ MAKKAI László: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bp. 1954. 670.

¹⁰ KANDRA Kákos: Borsod megye alispánjai. TT 1894. 181—182.

¹¹ Statny Archiv Košice: Abauj Közíg. iratok fasc. XXIV. nr. 45.

¹² Statny Archiv Košice: Abauj Proth. Cons. 1788. év 1721—1722. sz.

¹³ A betyárok vulgónéveiről bővebben ír: Vasi Szemle XVIII. (1964), 187. Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII. 396.

¹⁴ Jókai: Összes művei. Kritikai kiadás. Regények I. 110.

¹⁵ DÖMÖTÖR Sándor: Angyal Bandi a Hortobágyon. Kézirat.

Kassára. Itt már nem tagadhatta kilétét, mert mindenki ismerte őt és családját, s hortobágyi kalandjának híre sem ült el.¹⁶ A kassai börtönből való kiszabadulása után Angyal Bandi még jó másfél évtizeden át folytatta betyáros üzemleit titokban. Sok és vakmerő marha- és lótolvajlás után 1805-ben váratlanul bekövetkezett halála tett pontot gonosz tetteire, s nem a törvény szigorára. Ezt egész életében előkelő családja támogatása révén sikerült elkerülnie.¹⁷

Jókai *A népdalok hőse*-ben nem zsíros betyárnak, aljas gazembernek, elesett szegényembernek rajzolja a híres haramiát, hanem a társadalmi ellentétek áldozatának, aki embertelenségeiért éppen a társadalomtól várja az emberiséget. Még később, a *Szegény gazdagok* úri haramiájának cimboráiról Satrakovics Gerzson bölcsen magyarázza Henriette-nek a pusztai csárdában, hogy nem kell félnie a betyároktól, mert emberséges emberek: „Éppen ezzel emelik ki azt a nagy különbséget, ami köztük és a nagyvárosok házfeltörő, zsebmetsző bandái között létezik. Ennek a pusztai kalandoréletnek van valami csábító máza, ami a pusztai embert, aki egy kicsit hajlandó a regényesség után, hamar elcsábítja.” Satrakovics — Jókai a *regényesség* szóval jelzi a fiatalság kalandokra éhes, kiforratlan érvényesülési vágyait. Ezek nem annyira a pusztai szegénynép, a munkanélküliek emberséges paraszti egyéneit jellemzik, mint a rakoncátlanul közéjük álló és okvetetlenkedő nemesi sarjadékokat. Ezt igazolják a következő mondatok is: „Volt már rá eset, hogy csupa kiforratlan, kaland után vágyó kedvből igen tekintélyes gazdag család ivadéka híres nevet szerzett magának mint szegénylegény, s szomorú véget ért. Pedig semmi tekintetben sem volt erre az életmódra rászorulva: hallhatta hírét nagysád Angyal Bandinak.”¹⁸

A *Szegény gazdagok*nak ez a passzusa filológiailag is igazolja, hogy Jókai ismerte Angyal Bandi valódi történetét. Nem csupán azokat az eseményeket, amelyeket oly elhihető erővel jelentett meg *A népdalok hőse*-ben, hanem azokat a történeti szálakat is, amelyek Angyal Bandit a reformkor legelőkelőbb családaihoz kötötték. Jókai Angyal Bandi történetéről visszaemlékezéseiben nem szól.¹⁹ Elbeszélésének megjelenése előtt majd egy évvel, a Pesti Röpívek 1850. október 13-i számában *Egy poétaviselt ember levele* c. eszmefuttatásában olyan poétáról ír, aki Angyal Bandiről készített hőskölteményét először regénnyé, majd drámává, végül elbeszéléssé dolgozza át, mire kiadják. Feltételezhető, hogy Tóth Endre 1856-ban megjelent betyáreposza már ekkor készen volt, valami módon Jókai keze között is megfordult, s hogy ennek hatása alatt Angyal Bandi viselt tettei után részletesebben is érdeklődött, bár levélváltásukról nem tudunk.²⁰

Az 1850-ben megjelent fura eszmefuttatás szerzője Kis Endymion nevű vidéki gazdálkodó, aki a lapokban XY jegy — tehát álnév — alatt „Borsos Györgyből szokott írni közelismerést kivivott levelezéseket”. Szerintünk Kis Endymion nem képzelt személy: Jókai a poétaviselt emberről szóló cikkében saját magát gúnyolja azért, hogy nem tudta kellően támogatni a rokonszenves mű sajnálatra méltó szerzőjét, aki hiába kopogtat a betyárromantika jeles termékével a kiadóknál.²¹ Kis Endymion — vagyis Tóth Endre szerepében Jókai — szatirikusan írja le irodalmi közállapotainkat a szabadságharc után. A szorgalmas Endymion kilenc álló esztendőig dolgozott egy *Angyal Bandi* című, négy kötetre tervezett hexameteres hőskölteményen. Amikor úgy érezte, hogy most aztán nagyszerű művet alkotott, bírálat végett elvitte egy közismert „irodalmi talpos”-hoz. (Valószínűleg Jókaihoz, ki öngúnnyal nevezi így magát.)²² A nagytekintélyű hazafi felvilágosította Endymion barátunkat arról, hogy a hősköltemények már nem divatosak. Azt javasolta a szerzőnek, hogy dolgozza át regénnyé a nagyszerű témát. Endymion nekiesett a munkának, és az eposzt hangulatos regénnyé formálta. A modernizált művet elvitte a nyomdába, ahol igen magas összeg ellenében voltak hajlandóak kinyomatásá-ra.²³ (Tóth Endrének valóban voltak kapcsolatai a miskolci nyomdával, s Jókai talán éppen leplezte e beállításal a nyomda hazafias törekvéseit.)²⁴

¹⁶ DÖMÖTÖR Sándor: Az Angyal Bandi nóta történeti háttere. Ethn. LXXXII (1971). 240—242.

¹⁷ Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII. 406.

¹⁸ Jókai: Összes művei. Kritikai kiadás. Regények XII. 293—294. és 525—526.

¹⁹ Ennek irodalmát összeállította MOLNÁR József Jókai műveinek kritikai kiadásában: LXIII. 225—226. és 229—230. Vö. TÓTH Kálmán: Jókai Borsodban. Miskolci Napló 1924. dec. 25.

²⁰ Jókai: Összes művei. Kritikai kiadás. Cikkek IV. 735. Angyal Bandi emlegetését a kritikai kiadás id. passzusa szerint a Pesti Röpívekben állítólag az tette aktuálissá, hogy a Pesti Napló 1850. [1] július 2-i számában hír jelent meg Tóth Endre *Angyal Bandi* c. hat részes költői beszélyének megjelenéséről. Ez azonban fatális tévedés, mert a hír a Pesti Napló 1856. [1] július 2-i számában — hat évvel később — a *Magyar Könyvészet* rovatban látott napvilágot. A tévedés lehetőséget talán elősegítette az a körülmény, hogy *A népdalok hőse* kötetben is 1856-ban jelent meg először. Vö. Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII. 393.

²¹ Jókai: Összes művei. Kritikai kiadás. Cikkek IV. 579.

²² Kis Endymion = Jókai Mór. ItK 1912. 116.

²³ Vö. SZINNYEY Ferenc: A Magyar Emléklapok (a Pesti Röpívek és elődei). ItK I (1912). 113—116. (Jókairól: 116.) NACSÁDY József: Jókai és a népiesség az 1850-es években. Szeged 1967. (Kny. Acta Hist. Litt. Hung. 7. = Irod. tört. Dolg. 47.)

²⁴ L. erről bővebben 32. sz. jegyzetnél.

Kis Endymion a kudarcokon annyira elkeseredett, hogy szomorújátékot írt a gyönyörű regényből. Művét a bíráló bizottmány „némi módosításokkal” fogadta el. Amint a javításokat elvégezték, nem tartották elegendőnek a sikerhez a cselekményt, s vígjátékká alakítását javasolták. Kedvükért Endymion ezt is megtette, a vígjátékot azonban a gyászos közhangulatra való tekintettel elvetették. Endymion bánatában gyönyörű novellát kerekített a nagyszerű témából, ami négy hatábon meg is jelent. Szerzői honoráriumra egy tiszteletpéldány volt. (Ez is Jókai önfintora *A népdalok hőse* várható jutalmáért a fizetési gondokkal küzdő röpívektől.) Kis Endymion kálváriájának ismertetése után bejelenti a szerkesztőnek, hogy visszavonul az irodalomtól: ezután inkább borjakat fog nevelni.²⁵ (Itt Tóth Endre Vatta községben való letelepedésére utal Jókai.)

Ez a borjúneveléssel foglalkozó obskurus falusi költő, aki valóban írt betyárepszát a szabadságharc után, s akit már többször is említettünk, Tóth Endre volt. Nevét ma már kevesen hallották, s még kevesebben tudnak betyárepszá jelentőségéről.²⁶ Életrajzi adatait legpontosabban egy 1885. március 15-én kelt „egyik barátjához intézett” levele alapján ismerhetjük meg.²⁷ 1824. november 30-án született Petriben (Nyírség), hol apja gazdatiszt volt. Iskoláit minden évben más városban végezte, hogy sok jó ismeretségre tegyen szert. 1846-ban tett ügyvédi vizsgát Pesten, így Jókaival is megismerkedhetett: majdnem egykorúak voltak. Tóth Endre 1847-ben Borsod megye ügyésze lett, Miskolcon érte a forradalom. A miskolci nemzetőrök közé állt és résztvett a hadi életben 1849 január végéig.²⁸ A kassai táborozás alkalmával a rendkívüli hidegben lábait megfagyaták, s ezután csak tábori küldetésekből teljesített szolgálatot. Maga írja, hogy Világos után „Vattára vetődött” és betegen maradt a községben. 1849. december 25-én vette feleségül az egyik helybeli kisbirtokos leányát, pelsőci Okolicsányi Krisztinát.²⁹

Nem volt jelentős költő, de művei bekerültek nagy költőink művei közé. Atádi Vilmos írja róla 1851-ben a *Losonci Phönix*-ről írott bírálatában, hogy „Tóth Endre újabban feltűnt fiatal erő néha-néha valódi költő emelkedettséget tanúsít, de olykor megint sugallat nélkül frogat”.³⁰ Vahot Imre barátságosan emlékezik meg róla útirajzában: „Ebéd után Vatta helység irányába tartánk, hol egyik szép tehetségű fiatal költőnk lakik, nagy záporosó vert bennünket egészen Harsányig”.³¹ Tóth Endre Vattáról 1851. október 25-én Heilprin Mihály miskolci könyvkereskedő kérésére kereste fel levéllel Arany Jánost és közölte vele, hogy Heilprin szívesen elvállalná a *Daliás idők* kiadását, ha az Pesten nem menne a cenzúra miatt. Majd így folytatja: „Igénytelen sorsomról is írok Önnek annyit, hogy én is, mint Ön egyszerű falusi életet élek és gazdálkodom . . . Egy rossz lantom is van, mely néha megszólal az Ön mellett: darabokra szeretném törni . . . de az jut eszembe, hogy azután semmim nem lesz, hová életfájdalmimat temethessem.”³²

Németh G. Béla írja róla, hogy „egyenes, melegszívű, a szimplaságtól sem ment egyéniség, Arany Jánoshoz valami gyermeki ragaszkodás kötötte. Arany Jánosnak ez nem egyszer terhessé vált, de mindig baráti magatartást tanúsított vele szemben.”³³ Úgy látszik, hogy a versirogatás lassanként kiemelte búskomorságából és a szabadságharc utáni időkben majd minden valamirevaló folyóiratban és almanachban szerepel verseivel. Az érzelgős népies műdal és az idillikus életkép műfajában alkotott népszerű és figyelemreméltó darabokat. Valószínű, hogy az írói tiszteletdíjakkal szerény gazdaságát is erősítette, s mint köztisztviselőben álló gazda halt el.³⁴

Őnálló verses kötetei mellett 1856-ban jelent meg *Angyal Bandi* c. költői beszélye hat énekben. Először a *Hölgyfutár* közölte 8 folytatásban,³⁵ melynek *Hírharang* c. rovata Tóth Endre betyárepszát így vezette be: „Mai számunkban egy gyönyörű költői beszélyt kezdünk meg Tóth Endrétől, melynek közlése mintegy hét napig fog tartani. Hosszabb költemények adását nem tartjuk lapjaink közébe valónak, de e megkezdett költemény szépségei abbéli elvünkötől

²⁵ SZILÁGYI Sándor, szerk.: Pesti Röpívek. Pest 1850. I. év. 2. sz. 48–53. (Későbbi számaiban Tóth Endrének is jelentek meg költeményei, tehát jó kapcsolata volt ekkor azzal az irodalmi körrel, amelyben elhangzottak Kis Endymion keservei.)

²⁶ TAMÁS Anna: Az Életképek 1846–1848. Bp. 1970. (ItFüz. 68.) 213. Tóth Endre irodalmi jellegtelenségére jellemző, hogy Tamás Anna meg sem említi gazdag költői tevékenységét.

²⁷ Pesti Hírlap 1885. június 7. — VII. évf. 155. sz. (A Napi hírek c. rovatában.)

²⁸ SÁRKÖZY Andor: A nemzetőrség készen áll. Borsod megye és Miskolc a szabadságharcban. Miskolc 1948. 75. (Tóth Endre borsosgyőri levelét, s az abban leírt eseményeket nem ismeri.)

²⁹ SZINNYEY: Magyar írók. XIV. 365–367.

³⁰ Remény (Pest) 1851. év I. fele 209–210.

³¹ Remény 1851. év II. fele 181.

³² MTA Kézirattára: Arany levelezése K—153. sz.

³³ Arany János: Összes művei. Bp. 1963. XII. 403. (NÉMETH G. Béla jegyzete.)

³⁴ Borsodmegyei Lapok 1885. év 46. sz. Magyar Salon III (1885), 384.

³⁵ 1856. május 19-től 28-ig a VII. évf. 114–121. számaiban: mindig a címlapon.

egészen felmentnek. Szerkezet, formaszépség, plasztikus eszmegazdagság egyaránt jellemzik e beszélyt, míg az egészét sajátosság, s valóban eredeti költői szín, hang folyja be. E beszélyt lapunk szerkesztője [Tóth Kálmán] 20 aranyon vevé tulajdonává, s legközelebb külön kiadásban is közrebocsátja.³⁶

A Jókai által nagyszerűnek tartott betyáreposz könyv alakban is megjelent — valószínűleg külön lenyomatként —, azonban manapság nem sokan és nem sokat tudnak róla. Bizonyára azért, mert sem korábban, sem —ésőbb nem tartották sikerült alkotásnak. Tóth Endre halálakor a Vasárnapi Újság nekrológja megemlíti, hogy „Angyal Bandi *mondái* [!] történetét *népies beszélybe*[?] dolgozta fel, de nem ez volt az ő mezeje”.³⁷ Eposzáinak dokumentatív értéke napjainkra megnőtt, hatása pedig sokkal nagyobb volt a maga idején, mint amiről eddig tudott az irodalmi közvélemény. Mind Jókai *A népdalok hőse* c. elbeszélése, mind Feledi Miklós *Angyal Bandi* c. nagy kasszasikert jelentő népszínműve Tóth Endre eposza nyomán növelte az úri haramia hírnevét.³⁸ A betyáreposz 5. énekében maga Tóth Endre sürítve érzékelteti velünk, hogyan válnak Angyal Bandi tettei legendás látomásokká, hogyan folklorizálódnak a történeti valóság képei a költői cselekmény mozzanataivá:

Gulyás, csikós, tanya, csárda,
Őt uralja, csak őt várja.
A Dunától a Tiszáig,
A Tiszától Hortobágyig,
Hortobágytól Debrecenig
Híre, neve kerekedik.

Tóth Endre eposzi hangvétellel írja le a molnárlegény és a főúri vőlegény tragédiáját, ki nem az előkelő társadalmi állást, hanem az egyszerű pásztor-paraszt életmódot választja, mikor családjával kenyértörésre kerül sor. Ez a feudális jellegű családi konfliktus 1848-ban forradalmi tartalommal telítődik. Tóth Endre, a miskolci nemzetőr 1848 második felében már szoros kapcsolatban van Jókaival, aki Petőfivel együtt 1848 áprilisától az Életképek szerkesztője. A forradalom irodalmi szócsovében október 1-én *Sásvirágok*,³⁹ 15-én *Szerelmi búképek*⁴⁰ című versei jelennek meg Tóth Endrénél Petőfi és Tompa verseinek szomszédságában. Június 18-án közölt *Éjeli képek (Az őrjáraton)*⁴¹ c. versében pedig megjelenik az Angyal Bandi történetében oly jelentős vízimalom romantikus képe:

És én jövök-megyek még őrjáratom —
S szívemből is dal kél fölötted, szép honom!
Vízimalom mellett viszen el járásom,
Megállok egy percig, zúgását hallgatom.

Nemcsak ez a vers a bizonyítéka Kis Endymion poétaviseltségének. Több vers árulkodik arról, hogy borsodi élmények és éppen a nemzetőri szolgálat Kassa környékén volt keletkezésük alapja. A *Csorbakő-vár* c. vers, mely augusztus 13-án jelent meg, egy Bódva völgyében levő vár történeti mondáját eleveníti fel. A Mátyás király elleni összeesküvők a király helyett egyik hívének a menyasszonyát ölik meg.⁴² Pessimista hangot üt meg *Az útfelen* c. vers a koldusról, aki valaha a király katonája volt: ruháján az érem mutatja, hogy nem volt utolsó vitéz, és öregségére mégis koldulnia kell.⁴³ A Miskolcon 1848. december 2-án írt verse igen emelkedett hangnemben fogalmazza meg hazafias aggodását: *Fehér rózsák véres akáccal* c. ódái hangulatú költeményét még sötétebb világlátás jellemzi, mint többi művét.⁴⁴

Verseinek közzétett sora bizonyítja, hogy megvolt a módja Jókaihoz való eljuttatásukra. Kapcsolatuk meleg voltát bizonyítja az a hosszadalmas riport, amelyet Tóth Endre 1848. október 7-én írt Győről (vö. különben *Borsosgyőr* pusztával, Pápa mellett) a borsodi önkéntesek hadi tetteiről, táborozásaikról és meneteléseikről, a Pákozdi és Sukoró között vívott csatában való részvételükről.⁴⁵ A Pesti Röpívek által közölt eszme-futtatás szerzője, a Kis

³⁶ Hölgyfutár 1856. évf. 461.

³⁷ Vasárnapi Újság 1885. évf. 405—406.

³⁸ DÖMÖTÖR Sándor: A betyárromantika. Bp. 1930. 10. l. 50. jegyzete.

³⁹ Életképek 1848. okt. 1. — 14. sz. 429—430.

⁴⁰ Uo. 1848. okt. 15. — 16. sz. 498—499.

⁴¹ Uo. 1848. jún. 18. — 27. sz. 793.

⁴² Uo. 1848. aug. 13. — 7. sz. 200—202.

⁴³ Uo. 1848. okt. 29. — 18. sz. 574—575.

⁴⁴ Uo. 1848. dec. 10. — 24. sz. 756—758.

⁴⁵ Uo. 1848. okt. 10. — 16. sz. 512. (A tudósítás a kelteztől számítva egy hét alatt meg is jelent, ha a ap valóban azon a napon jelent meg, amelyet a fejléc jelez.)

Endymion nevű vidéki gazdálkodó, ki „Borsos Györgyből szokott írni közelismerést kivívott levelezéseket”, tehát csak Tóth Endre lehet, ill. Jókai az ő nevében írta a kis karcolatot.⁴⁶ A Kis Endymion tehát nem Tóth Endrét, hanem Jókait is takarja Tóth Endre mezében. Mivel az álnév Jókai más műve alatt nem szerepel, valószínű, hogy az *Életképek* kolozsvári levelezőjének *Kis Daemon* álneve⁴⁷ játékosan hatott reá, amikor gunyoros eszmeifuttatása szignálására a *Kis Endymion* nevet alkotta. Tóth Endre a *Remény* 1850. júniusi füzetében megjelent *Jókai Mór*hoz c. verse viszont tanúskodik arról, hogy a Bikk vad erdeiben a Szentlélek csúcsán személyesen is találkozhattak: „a rónák tövidéke alig várja ismét látogatásodat . . . Szalmafedélével vár az én tanyám is . . . Nagy örömem léssen téged látni benne . . .” — ilyen kifejezések sejtetik velünk, hogy Jókai tardonai tartózkodása idején kirándulhatott messzebbre is, mint önéletírásában írja.⁴⁸ Tóth Endre verse *A népdalok hőse* megjelenése után látott napvilágot: ez a körülmény is valószínűsíti azt a tényt, hogy Jókai nemcsak az Angyal Bandiról szóló mendedmondákat ismerhette meg részleteiben tardonai tartózkodása idején, hanem Tóth Endre betyáreposztát is. A Tóth Endrénél szereplő népdal-mottók a *Hétköznapiak* mintájára kerültek az eposzba, s innen visszahatva lettek Jókainál *A népdalok hőse* hangulati illusztrációi. Az eposz hat énekéből négynek a mottói Jókainál is megtalálhatók.

Népdalmottók

Tóth Endrénél

Sajó partján van egy malom,
Bánatot örölnek azon.
Nekem is van egy bánatom,
Oda viszem, lejáratom.

I. ének

Nagy a világ, végtől végig bujdosom,

De rózsámat felejteni nem fogom.

IV. ének.

Holló károg utam elé,
Varjú követ mindenfelé;
Kezemben a csákány pereg;
De szememből köny csepereg.

V. ének.

Abauj, Csongrád, Borsod, Heves,
Engem a vármegye keres.
Engem a vármegye nem szán,
Mert sok csint tettem a pusztán.

VI. ének. —

Jókainál

Szinyva mellett van egy malom,
Bánatot örölnek azon.

A népdalok hőse

Nagy a világ, végtől végig

bujdosom,

De bánatom felejteni nem tudom.

A népdalok hőse.

Nagy a világ, végtől végig

bujdosom

Hétköznapiak (ÖM I. 185)

Holló károg utam elé,
Holló követ mindenfelé;
Kezemben a csákány pereg,
De szememből köny csepereg.

A népdalok hőse

Holló károg utam elé,
Varjú követ mindenfelé.

Hétköznapiak (ÖM I. 201)

Én vagyok ám az a kölök,
Ki a kocsmában hőmpölyög;
Fakó lovam, meg a deres,
Mindig a kocsmáros keres.

Hétköznapiak (ÖM I. 156)

Bár a kölcsönhatás nyilvánvaló, Jókai 1850-ben nem átalította a betyáreposzról alkotott kedvezőtlen véleményét gunyoros formában közzé tenni; az eposzból mégsem *Kis Endymion*, hanem maga Jókai készített később elbeszélést — *A népdalok hőse*t. Nem tudtuk kikutatni, hogy Tóth mily körülmények között jutott el Tóth Kálmánhoz művével, mi indította Tóth Kálmánt arra, hogy oly jelentős összeget fizessen érte. A mű megjelenése tény, s minden valószínűség megvan arra, hogy Jókai ezt a művet már akkor ismerte, amikor a *Kis Endymion* nevében írott gunyoros eszmeifuttatást közzétette. *A népdalok hőse*nek szerkezete, a népdalmottók mind-mind arra mutatnak, hogy az 1856-ban megjelent betyáreposz témáját Tóth Endre kassai táborozása idején ismerte meg, talán éppen azokban a falvakban, ahol egykor Angyal Bandi élte kalandos életét.

⁴⁶ Pesti Röpívek 1850. évf. 2. sz. 48. Jókai tardonai tartózkodásának irodalmát 1. Jókai: Összes művei. Kritikai kiadás, Regények LXIII. 225–226. és 229–230.

⁴⁷ *Életképek* 1848. I. félév 822.

⁴⁸ *Remény* 1851. év VI. füzet 315–316.

Jókai szabadságharc előtti vilásképe nem mutat a betyárvilág belső rugóinak felismerésére, mezővárosok szegény embereinek alapos ismeretére, kiszolgáltatottságuk társadalmi vonásainak feltárására: kortársai e tekintetben sokkal messzebbre jutottak. Meglátta azonban a népdalok divatosságában azt a hajtóerőt, amely a nép iránti lelkesedést politikai megfontolások nélkül is fokozta, és a nemzeti követelésekben való egységes forradalmi helytállást elősegítette. 1812-ben Balog István *Angyal Bandi* c. mulatságos erkölcsi vígjátékában jelenik meg először színpadon az utcai dal és a népi tánc.⁴⁹ Ezek népszerűsége a rablóromantika ellentmondásos jelenségeit is maradandóan éllette és élteti ma is. *A népdalok hőse* ezt az ellentmondásoktól terhelt társadalmi jelenséget mutatja be 1848 után, a polgári szabadságharc elbukása után, mint a harc továbbfolytatásának egyetlen lehetőségét. Ezért lett *A népdalok hőse*, Jókai nem legkiemelkedőbb novellája az utókor tudatában tévesen a nemzeti összefogás nagyszerű szimbóluma.⁵⁰

Dömötör Sándor

„A hamis tanú” története ősforrásának kérdéséhez

Arany János *A hamis tanú* című balladájának *közvetlen* forrását Riedl Frigyes megnyugtató módon tisztázta.¹ Ez, a Szabó Károly által feljegyzett körösladányi „népmonda”² egy széles körben elterjedt szájhagyomány helyi variánsának tűnik. Az előzmények is igen szerteágazóak,³ az ősforrás máig felderítetlen. Ezért nem látszik érdektelennek egyetlen olyan régi időből származó adalék sem, amely támpontul szolgálhat a balladai elbeszélés genezisének nyomon követéséhez.

A 720 táján, feltehetően valamivel 720 előtt elhunyt angliai Szt. Egwinus (Edwin) püspök életrajzában⁴ IV. („Miracula post mortem”) c. fejezetéből vett alábbi szövegrészlet⁵ már tartalmazza a történet magvát, nevezetesen a bűn indítékának és a hamis eskü fondorlatának motívumát; s bár a bűnhődés alakulása eltérő, egészében a hagyomány ősenek tekinthető.

19. Post ejus obitum, multa Deus miracula pro ipso operari dignatus est. Rusticus quidam portem terrae S. Egwini surripuit, et cum Judices sanxissent, ut certo die veniret, et terram illam suam esse juraret, pulverem de domo sua sumpsit, et sotulares⁶ implevit, ut tute jurare posset, quod super terram suam stare. Cumque super reliquias Sancti Egwini juraturus manum porrigeret, ferro falcastro,⁷ quod in manu gestabat, nescio quo casu in cerebro percussus, subito ad terram mortuus ruit, et vitam cum terra coram omnibus amisit.⁸

A „csodás” történet esetleg prédikációs példázat intelem formájában terjedhetett el, s az idők folyamán különböző területeken a helyi viszonyoknak, a felvevő és továbbvivő közösség életkörülményeinek, főfoglalkozásának megfelelő keretet kapott, azzal összefüggő motívumokkal telítődött. — Mindenesetre az idézett szöveg a balladabeli hamis eskünek — tudomásunk szerint — első irodalmi előfordulása.

Maróti Egon

⁴⁹ PÓR Anna: Az első betyárszínháték. Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve Bp. 1962. 155–172.

⁵⁰ TÉGLÁS Tivadar: Jókai és a betyárromantika. In: Jókai összes művei. Kritikai kiadás. Regények XII. 455–457.

¹ Emlékkönyv Kármán Mór 25 éves tanári munkássága ünnepére. Bp. 1897. 160–161.

² Új Magyar Múzeum 1850–51. 375. l. alatt.

³ Az erre vonatkozó irodalmat I. Arany János Összes Művei I. Bp. 1951. 462–463., különösen BINDER Jenő, EPHK 24. 1900. 17. skk. RÓHEIM Géza, Ethn 27. 1916. 213. skk.

⁴ Szerzője Brithwald(us) canterburyi érsek (+ 731).

⁵ L. Acta Sanctorum I^o. 710. (ad Jan. 11) Vita S. Egwini.

⁶ sotulares = subtales: különféle lábbelik neve.

⁷ A falcastrum (falx >; más néven runco): hosszú nyelű, nagyobb sarló formájú mezőgazdasági eszköz; erősebb szárú gyomnövények, tüskés bozót irtására használták. Bővebbet l. Antik Tanulmányok 19. 1972. („Spinax rancare” c.) s.a.

⁸ Elhunytá után az isten méltónak találta, hogy számos csodát tegyen az ő érdeméért. — Egy paraszt eltulajdonította Szt. Egwinus földjének egy részét. A bírák úgy döntöttek, hogy egy bizonyos napon jelenjen meg s esködjön meg, hogy az illető föld az övé. Ő ekkor otthonában port szedett össze, s cipőjébe töltötte, hogy nyugodtan esküdhesen: saját földjén áll. S mikor kinyújtotta kezét, hogy esküt tegyen Szent Egwinus ereklyéire, akkor a kezében tartott vas sarló, nem tudni hogyan, a fejébe fúródott, mire nyomban holtan rogyott össze, és mindenki szeme láttára elvesztette életét a földdel együtt.

„A szellemtörténet megszűnt a weimari Németországgal”¹ írta egyik esszéjében Szerb Antal. Vajon a német viszonyok vizsgálatából levont következtetés érvényes a magyar szellemi életre is? Vagy még tovább szűkítve a kört: túljutott-e Szerb Antal pályája végére a szellem-történeten? Elfogadhatjuk-e azt a megállapítást, hogy „A királyné nyaklánc új tájékozódás kezdetét jelenti Szerb Antal pályáján”² Utolsó könyvében az író — amint az előző utal rá — kétségkívül közelebb jutott társadalmi kérdésekhez, s a két korszakban felfedezhető analógia, a „légkör”-ben kimutatható összhang irányította tollát. „Az idők az irodalmárt is arra tanítják — írja —, hogy szokott tárgyát félretéve, a Történelem felé tekintsen és tőle várjon ihletést új munkájához.”³ Szigeti József nagy felkészültséggel megírt esszéjében ebből vonja le a következtetést, miszerint „itt az intellektuel izolációjának valódi áttöréséről van szó”.⁴ Az aktuális társadalmi-történeti valóság érzékelésének ténye bizonyított, nem tisztázott azonban tartalma, az a szemlélet, ahogyan Szerb Antal a jelenségekhez viszonyult. A könyvet, *A királyné nyakláncát* kell alapos vizsgálat tárgyává tennünk, hogy megbizonyosodjunk arról, miként szemlélte az író pályája végén a történelmet.

A királyné nyaklánc *francia* témát dolgoz fel. A tárgyválasztásban — amint erről ugyan-csak az előző beszél — nagyfokú tudatosság volt. Egyrészt a már említett „légkör”-i azonosság, másfelől pedig a „polgárság”-hoz tartozás orientálta az írókat a francia forradalmat megelőző korszakhoz. S még valami, amiről nem beszél könyvében, a szellemtörténet és pregnáns folyóirata, a *Minerva*. A tárgy — amint vallja — hosszabb ideje foglalkoztatta. Mint korábbi tanulmányai bizonyítják, már akkor is, amikor még a Minerva-körhöz tartozott. Az író jegyzi meg egyik esszéjében, hogy „1924-től mindenki Párizsba zárandokolt”.⁵ S ez a nyugat felé tekintés nem véletlen, hanem tudatosan vállalt programja a Minervának. A folyóirat első évtizedében — amikor Szerb Antalnak még szoros kapcsolata volt a lappal — gyakori a francia témájú tanulmány. Különösen Zolnai Béla, aki egyik irányítója volt az író pályájának, írt sok ilyen tárgyú cikket, s ez orientálta Szerb Antalt is. *A királyné nyaklánc* szempontjából külön figyelmet érdemel Eckhardt Sándor tanulmánya a *Contrat Social* magyarországi hatásáról, amelyben a francia forradalom előzményeit vizsgálja, s közben kapcsolatot teremt a magyar és a francia szabadgondolkodás között, hogy a korszellemből vezethesse le a magyar liberalizmust. Ez a módszer és szemlélet Szerb Antal könyvében is kitapintható. Egyrészt a „preromantika” korát „szellemiekkel”, csodavárással, misztikum utáni sóvárgással jellemzi, másfelől pedig ezzel a korjelenséggel *analóg* vonásként említi a magyar kísérleteket, azt, hogyan próbálkozik Bárczy Sándor a Bölcsék Kövével, és azt az adatot, hogy Kazinczy apósának egész vagyona alkímista kísérletekre ment el.⁶ A tárgyválasztásban ezek mellett nyilvánvalóan szerepet játszott az a tény is, hogy a „preromantika” korának megragadására Szerb Antal a szellem-történet hatására már 1929-ben tett egy kísérletet, s nagyszabású tanulmányának sarktételei *A királyné nyakláncában* is megtalálhatók. Például a közvetlen kapcsolat gondolata a francia és a magyar felvilágosodás között, s módosult formában az a tétel, miszerint: „Az irodalom legfőbb inspirálója maga az irodalom és a szellemi átalakulások legtöbbször magából a Szellemből fakadnak”.⁷

Ez a megfogalmazás a szellemtörténeti szemléletmód eklatáns példája. Ezzel a szemlélettel és vizsgálati módszerrel Szerb Antal a Minerva-körhöz való tartozása idején ismerkedett meg, s mint az idézet mutatja, alkalmazta is munkájában. A szellemtörténetnek és a Minervának alapvető célkitűzése volt, hogy a világfelfogások küzdelmében érvényt szerezzen „... a mindjobban elsekélyesedő természettudományos pozitivisták és materialisták történetfelfogással szembehelyezkedő idealizmusnak”.⁸ Ez a történelmi idealizmus az ember belső világára figyel elsősorban. „Éppen ezért érez néha a történelemmel foglalkozó ember nagy kétséget nemcsak a történelmi materializmussal szemben — írja Szerb Antal —, hanem általában az egész modern történettudománnyal szemben is, amely oly központi fontosságot tulajdonít a gazdasági mozzanatoknak. Ha az emberek ily kevésbé voltak fogékonyak a gazdasági élet törvényei iránt, akkor azok a törvények valószínűleg sokkal kevésbé befolyásolták az ő cselekedeteiket, mint a mai ember — vagy legalábbis hatásuk nem volt olyan egyszerű és közvetlen, mint ma. Nem való-

¹ Szerb Antal: *Könyvek és ifjúság* elégiája. Gondolatok a könyvtárban. (Továbbiakban: *Gondolatok* . . .) Révai, é. n. 589.

² A magyar irodalom története 1919-től napjainkig. Szerk.: SZABOLCSI Miklós. Bp. 1966. 726.

³ Szerb Antal: *A királyné nyaklánc*. (Továbbiakban: *Nyaklánc*.) Bp. 1963. 5.

⁴ SZIGETI József: Szerb Antal. Fórum II. évf. 1. sz. 46.

⁵ Szerb Antal: *Könyvek és ifjúság* . . . Gondolatok . . . i. h. 586.

⁶ *Nyaklánc*. 97.

⁷ Szerb Antal: *Magyar preromantika*. Gondolatok . . . 382. A királyné nyakláncában így ír: „A XVIII. század második fele a szellemtörténet korjelző címszava szerint a preromantika kora.” I. m. 86.

⁸ A Minerva 1923. évfolyamának hátlapján. Kiemelés — az eredetiben.

ságos gazdasági törvények hatottak ugyanis, hanem inkább gazdasági tévedések és babonák; éppen ezért igen veszedelmes a mai gazdasági élet indítékaiból visszakövetkeztetni múlt századok történelmére és azt képzelní, a régi háborúk is nyersanyagért vagy piacért folytak.”⁹ E hosszabb idézet több szempontból megvilágítja Szerb Antal történefmegfogását. A megfogalmazásban észrevehető a történelmi materializmus és a pozitívizmus összemosásának szándéka, s ez a szellemtörténet, a Minerva-kör felfogásának is egyik jellemző vonása. A célzás félreérthetetlen, hiszen a szellemtörténettel szemben a pozitívizmus, majd a történelmi materializmus foglalkozott behatódóan gazdasági kérdésekkel. Az író kétségei a „gazdasági mozzanatok” determináló hatásával szemben szellemtörténeti alapállásából erednek. Arról ír, hogy az ember, a maga szubjektív egyéniségében — legalábbis a „preromantika” korában — érzéketlen a gazdasági összefüggések iránt. Az azonosság nyilvánvaló, hiszen a szellemtörténet, a Minerva-kör is azt tartotta, hogy a történelmi kutatás tárgya az ember, illetve az emberi cselekedetek, amelyekből a történetírónak újra kell alkotnia a múltat. Szerb Antal megállapításai visszhangoztak ezt a szellemtörténeti felfogást, úgy, hogy újrafogalmazták Székfü Gyula korábbi gondolatait, melyek szerint: „a pozitív és materialista okok egy bizonyos ponton túl megszűnnek hatni, következésképpen ezen a ponton túl már nem ők, hanem azon okok működnek, amelyek létezését és jogszerű hatékonyságát az átlagos irány mereven tagadja”.¹⁰ Az író gondolatmenetében az eddigiek mellett még egy szellemtörténeti alaptétel felismerhető. Nevezetesen a historizmus elvének alkalmazása. A szellemtörténet tette vizsgálódásai kiinduló pontjává azt a tételt, hogy egy-egy történelmi korszak feldolgozását annak belső összefüggéseiből kell kibontani, s nem külső, sokszor távoli okokkal magyarázni. A pozitivisták — pontosabban néhány képviselőjüknek — jellemzője volt, hogy önkényesen bántak a történelmi anyaggal, s a múltban olyan összefüggéseket fedeztek fel, amilyenre állításaikhoz éppen szükségük volt. Ezért ítélte el Szerb Antal a fenti idézetben a *visszakövetkeztetés* történetírói módszerét.

Az író, ahogyan a szellemtörténetesek többsége, nem a jelenből visszatekintve szemlélte a múltat, hanem az adott kor belső összefüggéseit igyekezett feltárni. Ennek a szemléletnek van realitása, mert a Minerva-kör szellemtörténetírói látták, hogy minden korszak embere választ keres a történelem „rendkívüli” jelenségeire, de ha a választ úgy fogalmazzák meg, hogy az adott jelenből indulnak el, akkor az eredmény mindig más lesz. Ezért fogalmazódott meg az az alapelv, hogy a történelmet nem visszakövetkeztetve és *nem atomizálva* kell vizsgálni. Thienemann Tivadar írta a Minervában, hogy „mennél bonyolultabban bogozódnak össze az oksági szálak, a hínárjukba vesző gondolkodás előtt annál inkább megvilágosodik, hogy a történelmi folyamat nem atomizálható, mert benne minden mindennel összefügg . . .”¹¹ Ezt a szellemtörténeti alapelvet is alkalmazza Szerb Antal *A királyné nyakláncában*. Abból az alapállásból vizsgálja a XVIII. század végét és a nyakék történetét, hogy „a dolgok valamennyien összefüggnek egymással”.¹² Ennek a szemléletnek azonban realitása mellett megvan a buktatója is, mégpedig az, hogy minden történelmi jelenséget *egyenértékűnek* vesz. Ezt a buktatót Szerb Antal sem tudta elkerülni. Ebből következik, hogy könyvében a századvég nagy szélhámósának, Cagliostro-nak ugyanolyan, vagy talán nagyobb, szerepet tulajdonít az események irányításában, mint a „gazdasági mozzanatoknak”. Ezt írja: „rajta át, alakjának jelképes értelmén át érthetjük meg igazán az egész történet jelentőségét és világtörténelmi helyét”.¹³ A szélhámos szerepét egyrészt azért tartja jelentősnek, mert Cagliostro kifejezte, egy pontba sűrítette a kor titkát igénylő, nagy csodát váró hangulatát. Másrészt pedig úgy látta — éppen a minden mindennel összefügg elv alapján —, hogy a szélhámos, ha idejében felvilágosítja Rohant, megakadályozhatta volna a történelem menetét, s „talán” megmenthetné a francia királyságot.¹⁴

Cagliostro mellett Rohan bíboros alakján keresztül kísérli meg Szerb Antal az ember és a kor „lelkének” megragadását. A bíborost úgy kezeli, „mint társadalmi osztályának jellegzetes képviselőjét”. Ez a jellegzetesség elsősorban nagyúri voltában mutatkozik meg. Rohan *grandseigneur*, s pazarlásainak leírására oldalakat szentel az író, azért, hogy alkalmat teremtsen a grandseigneurök életmódjának ábrázolására. A logikai sor még itt sem áll meg, mert a tulajdonképeni cél — mint hangsúlyoztam — Rohan lelkének bemutatása. Ugyancsak hosszasan időz az író a bíboros pszichés alkatánál, mert az ott kimutatható vágyakban, rezdülésekben látja az események egyik mozgató rugóját. Két oldalról jellemzi Rohant. Egyfelől hatalomvágyáról beszél, másfelől pedig besorolja a „felfelé” szeretők típusába. Ez utóbbit annak ellenére teszi, hogy nincs tényszerű adat birtokában. „Sem az egykorú források, sem a történetírók, mint

⁹ Nyaklánc. 98.

¹⁰ SZEKFÜ Gyula: Faji sajátosságaink a gazdaságtörténet világánál. Minerva 1923. 148.

¹¹ THIENEMANN Tivadar: Mohács és Erasmus. Minerva 1920. 15.

¹² Nyaklánc. 35.

¹³ I. m. 67. Ez a gondolat megfogalmazódott egy korábbi Cagliostro-ról írt cikkében, ahol ezt írta: „Akkora család volt, hogy bekerült a világtörténelembe . . .” SZERB Antal: A varázsló eltöri pálcáját. Bp. 1969^a. 115.

¹⁴ Nyaklánc. 187.

Funck-Brentano, nem beszélnek arról — írja —, hogy Rohan szerelmes volt a királynéba. Pedig ezt a feltevéseinket a *lélektani valószínűsége*n kívül még egy olyan adat is támogatja, amelyet a történetírók is jól ismertek.”¹⁵ Az adat Mme Campan emlékiratából való, eszerint Rohan egyszer álruhában végignézte a királyi családnak és kíséretének felvonulását. Miért? — teszi fel a kérdést az író. Válasza: „Nem tudunk mást *elképzélni*, mint azt, hogy látni akarta a királynét; ezért ment a parkba”.¹⁶ Következtetéseit lélektani valószínűségekre alapítja. Kritikusai már a Minerva-körhöz tartozása idején észrevették hajlamát a *pszichologizálásra*. A szellemtörténet megengedte ezt a módszert. Pontosabban sugallta a forráselemzések után mutatkozó hiányok pótlását, beleélés, beleézés, megértés útján. E szellemtörténeti módszer alapvetését Dilthey végezte el, akinél a megértés „jelenti egy »tárgy« lényegének, értelmének intuitív megragadását, és feltételezi a belső rokonságot a megértő és megértendő tárgy között; az »idegen« tárgyat ugyanis csak elképzélhetem, elgondolhatom, magyarázhatom, de nem érthetem”.¹⁷ Szerb Antal „intuitív” úton „pótolja” mindazt, ami forrásmunkáiból hiányzott. Erről azt is mondhatnánk, hogy ez a szépiró szuverén joga. Szerb Antal azonban a nyaklánc történetét *tudományos aprólékossággal* dolgozta fel. Adatok tömegét idézi ott, ahol erre lehetősége adódik, s csak ahonnan hiányoznak a tények, ott alkalmazza az intuíción. Említettem, hogy Rohan grandseigneuri mivoltát tények sokaságával jellemzi, de mindezt csak azért, hogy megállapíthassa, „rang és vagyon nem elégíti ki; hatalomra vágyik”. S innen már a hatalomvágy válik lényegessé, kitölti Rohant. S ez készletti elő és táplálja szerelmét a királyné iránt. A történet írója „beleérez” Rohan lelkiállapotába, és így írt: „A hatalom átvételének pedig, így érezte optimista pillanataiban, csak egy az akadálya: a királyné haragja. A királyt *valószínűleg* ő is quantité négligeable-nak tartotta, mint általában. A hatalmat nem a királynak, hanem a királynénak a kegyence van hivatva gyakorolni. Pompadour és Du Barry századának gyermeke lévén, a »kegyence« fogalom szükségképpen erotikus jelleget ölt agyában. Franciaországon az fog uralkodni, aki a királyné szívében uralkodik. És miért ne lehetne ő, a Belle Eminence, a szép eminenciás, ahogy tisztelői nevezik?”¹⁸ A szellemtörténeti analízis, ahogyan Rohan jellemét a kor jellemzőjévé teszi, rendkívül logikus, de az adatok „hiányának” pótlása, a „valószínűsége” alapított magyarázatai kétségessé teszik az eredményt. Azt, hogy Rohan vágyainak és a nyaklánc elkészítése mögött feszülő emócióknak egymásratalálása országokat „robbantó” erőket hozott létre.

Ezt a gondolatsort először a Minervában fogalmazta meg Szerb Antal. *Magyar preromantika* c. tanulmányában beszél arról, hogy a francia forradalom után bekövetkező változásokban nagyobb szerepe volt az érzelmeknek, mint a rációnak. Mert a felvilágosodás ugyan „úr volt” a gondolatok fölött, „de fázós kezével nem tudott tüzet gyújtani a korokat mozgó emóciók világában”.¹⁹ A *királyné nyakláncában* külön fejezet foglalkozik a századvég miszticizmusával. A titok az író véleménye szerint ebben a korban lelki szükségletet elégített ki. A Jung által kollektív tudatalattinak nevezett mélyrétegből bontja ki a titkok iránti vágyat, a csodavárást. A korabeli okkultizmus szálait — miként a *Magyar preromantikában* — Emanuel Swedenborg alakjában csomózza össze, akinek látnoki könyvei nagy sikereket értek el. A sikert Szerb Antal lelki tényezőkkel magyarázza. Nevezetesen azzal, hogy Swedenborg „nyárspolgár” a másvilágban. „Úgy aránylik Dantéhoz, az óriáshoz — írja —, mint a szabadkőműves »férfi szövetség« az afrikai páduceberekhez. Neki ne beszéljenek fellengzős dolgokat Mennyei Rózsáról és »a Féregről, aki fúrja a világot« — a dolog tulajdonképpen olyan egyszerű, ha az ember józan ésszel fog hozzá. Aki érti a módját, bármikor érintkezhet a szellemekkel és a szellemek, ezt nem győzi eleget hangsúlyozni, épp olyanok, mint az élő emberek, van mindenük, ami az embernek, éppúgy esznek, isznak, házaséletet élnek, csak éppen szellemi körülmények között; szellem-voltukat nem szabad eltúlozni. A szellem is ember. Swedenborg hatásának titka az, hogy a szellemvilágot leszállította a mindennapi ember színvonalára, népszerűsítette a másvilágot.”²⁰ A csodavárással, szellemidézéssel, érzelmek áradásával való korjellemzés nem véletlen. Egyfelől az ember belső világának vizsgálata jó alkalom arra, hogy az író szellemtörténeti alapállásának megfelelően pszichologizáljon. Ezt a hajlamát Németh László is felismerte, s egyik tanulmánykötetéről írt kritikájában arról beszél, hogy Szerb Antal nem tud szabadulni attól a kísértéstől, hogy műveiben legújabb pszichológiai olvasmányait beépítse.²¹

¹⁵ I. m. 60. Kiemelés tőlem [L. A.]

¹⁶ I. m. 61.

¹⁷ SÁNDOR Pál: A filozófia története. Bp. 1965. III. köt. 608.

¹⁸ Nyaklánc. 59. Kiemelés tőlem. [L. A.]

¹⁹ SZERB Antal: Magyar preromantika. Gondolatok... 385.

²⁰ Nyaklánc. 85.

²¹ NÉMETH László: Vörösmarty-tanulmányok. Két nemzedék. Bp. 1970. 372—373.

Láttuk, hogy Junggal magyarázza a titokigényt, s lelki tényezőkkel Swedenborg hatását. Másrészt azért is érdekes számunkra a korjellemzés, mert fókuszba gyűjti Szerb Antal fejlődésfelfogását.

A történelem fejlődéséről vallott felfogása a Minerva-körből ered, ezért röviden ismertetünk kell a szellemtörténeti álláspontot. A Minerva szellemtörténetiről *tagadták* a fejlődést, és szembeállították vele a *változás* kategóriáját, amely elismeri bizonyos időperiódusok keretei között a különbséget. E gondolatokat legelektársabban Thienemann Tivadar, a Minerva szerkesztője fogalmazta meg. Thienemann a Szerb Antal által is említett Oswald Spenglerrel vitatkozva beszél *szerves fejlődésről*: „A szerves fejlődés a jelenségek változását és összefüggését az élő szervezet analogiájára fogja fel: »fejlődés« alatt csírázást, növekedést, virágzást ért és azt szembeállítja a »hanyatlással«, mely a hervadás, a *vég szükségszerű bekövetkezését jelenti*”.²² Ezzel szemben a *szellemi* fejlődés töretlen előrehaladás. A kettősségtől — bármennyire szeretett volna — Szerb Antal nem tudott szabadulni. Egyfelől elfogadja Spengler felfogását, miszerint „minden kultúra átmege az egyes ember korfokain”.²³ Szerb Antal így ír: „A XVIII. század második fele a szellemtörténet korjelző címszava szerint a preromantika kora. Vagyis ebben a korszakban születnek és virágznak ki azok az eszmék és hangulatok, amelyek a XIX. század első felében, a romantika korában uralkodni fognak. De egyelőre úgy aránylanak a nagyromantikához, mint a gyermek az ifjúhoz és felnőtthöz.”²⁴ Emellett másfelől alkalmazza a szellemtörténet változás kategóriáját. A könyv első lapjain sorra veszi a nyakék elkészítésének indokait, s két tényezőre vezeti vissza az ékszerészek munkáját. 1. Boehmer *kinálatot* akart teremteni, hogy azzal fokozza a keresletet. Az író megjegyzi, hogy az ékszerész nagyon *kockázatos* feladatra vállalkozott, mert nagyon kevés vevő jöhetett számításba. Vagyis szinte ad abszurdum kilúgozza a kapitalizmus lényegét, a kinálatot és a kockázatot teszi meg legfőbb jellemzőnek, hogy a változás kategóriája alkalmazható legyen. 2. Azt írja Szerb Antal, hogy a polgárt már az Ancien Régime-ben is ösztönözte a *nagyság* vágya. A nagyság igényével az író olyan idnitéket adott a polgárnak, aminek gyökerei az ember belső világában keresendők, s szinte törvényszerű, hogy e területen alig mutatható ki fejlődés. E két irányú előfeltevés után írja, hogy a forradalom előtti és utáni kapitalizmus között nincs különbség. Az ékszerész már azt a kapitalista típust képviselte, amely kb. száz év múlva jelenik meg Amerikában. A szellemtörténeti alapállású gondolatmenet logikus befejezése, hogy a forradalom nem jelent „minőségi ugrást”. „Ezért kitűnő példa Boehmer vállalkozása: látjuk, hogy a nagykapitalista mentalitás, a mindenáron való többtermelés és a gazdasági rekord szelleme megvolt már a XVIII. században is, és már akkor is éppúgy robbantott és döntött össze világokat, mint később. Ez a szellem tehát nem pusztán azoknak az intézményeknek a következménye, amelyeket a francia forradalom hozott létre, mint ahogy a forradalom ellenségei tanítják.”²⁵ Később, amikor az arisztokrácia helyzetét elemzi, megegyezően visszatér a változás problémájára, s arról ír, hogy a változás iránti igény megvolt a társadalomban, várták a *revolúciót*. Csakhogy — teszi hozzá — a *révolution* eredeti jelentése fordulat (a latin *revolvere*, fordulni igéből), s a kor idillikus hangulatában senki nem gondolt arra, hogy lesznek „olyanok is, akik rossz cserét csinálnak”.²⁶

Akik a „rossz cserét” csinálták, az arisztokraták. Szerb Antal mélyről jövő sajnálattal ír sorokról. Egyrészt azért, mert maga is polgár, s tisztán látja önnön osztályosai helyzetét. Ahogy *Szentkuthy Miklós* írja: „a polgár, amióta az ilyesmi egyáltalán a világon van, mindig haláltáncot járt, . . . de az ember úgy érzi, hogy Saint-Simon alakjai *valamik*, ahogy az ellenkező pólusra vetett osztály képviselői is *valamik*: szemben a kettő között vitustáncot járó polgárral, aki — Isten tudja, hogyan és miért, — tipikusan *senki*. Ezt Szerb Antal tudta a legjobban . . .”²⁷ Másik eredője felfogásának a szellemtörténet, a Minerva. A folyóirat a szellemtörténeti módszer és szemlélet propagálásán túl „az exkluzív tudományos arisztokratizmus álláspontját is” képviselte.²⁸ Az arisztokratikus kultúra iránti nosztalgia innen ered. Nosztalgiával ír a „nyugati kultúra” elpolgáriásodásáról, s magáról az arisztokráciáról is. Bizonyítani törekszik, hogy az Ancien Régime nem bűneibe, hanem érényeibe bukott bele; a népiességbe, a filantropiába. Mert a társadalom vezető rétege azzal, hogy „megérteni, sajnálni” kezdte az alsóbb osztályokat, elvesztette létjogosultságát.²⁹ S ezzel — szövi gondolatmenetét tovább az író — megszűnt az arisztokratikus kultúra, „túljutott önmagán”.

²² THIENEMANN Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak. Minerva 1927. 85.

²³ LUKÁCS György: Az ész trónfosztása. Bp. 1965^a. 366.

²⁴ Nyaklác. 86.

²⁵ I. m. 15.

²⁶ I. m. 237.

²⁷ SZENTKUTHY Miklós: Szerb Antal. Magyarok 1946. október. 607. Kiemelések az eredetiben.

²⁸ POSZLER György: Szerb Antal pályakezdése. ItFüz 51. Bp. 1965. 98.

²⁹ Nyaklác. 156–157.

Ezzel zárul a kör. *A királyné nyaklánc*a az arisztokratikus kultúra végső stádiumának szintéziseként íródott, úgy, hogy közben az író hangot ad „mélységes bizalmatlanságának” a történelemmel szemben. A kitapintható agnoszticizmus ellenére írta Szigeti József — mint idéztem —, hogy *A királyné nyaklánc*a az „intellektuel izolációjának valódi” áttörése. Tegyük hozzá, hogy ennek az „áttörésnek” is megmaradt az arisztokratikus színezete. Az Epilógusban — mintegy záróakkordként — ezt olvashatjuk: „Mi valami furcsa és bizonytalan módon, de mégis hiszünk abban, hogy a történelemben, legalábbis többek közt, erkölcsi erők is érvényesülnek és a nemzetek nagy tetteiben a Jó és Rossz küzd egymással öröktől fogva. XVI. Lajos jósága és gyengesége a rossz lelkiismeret szülötte volt és a francia király lelkiismeretének valóban sok oka volt arra, hogy rossz legyen. Mert az Ancien Régime minden csipkézett, édes és őszies szépsége és a király minden szívbéli jósága nem éri fel a Szabadság sós, tavaszi, éles fuvallatát”.³⁰

Az izoláció áttörése, az új tájékozódás kezdete nem jelenti Szerb Antalnál a korábbi szemléleti elemek feladását. A változó Idő őt is aktuálisabb témához irányította, de *A királyné nyaklánc*ának történetírói módszere és szemlélete szellemtörténeti maradt. A könyv — talán nem kell külön bizonygatni — határeset a tudományos és művészi leírásnak. Ennek a leírásnak „lényege az, hogy a lelki folyamatokat a képzelőerő segítségével felidézzük és az utánélésben a tárgyat a maga közvetlenségében megragadjuk”.³¹ Ez az írói módszer a szemléletből következett. Mert Szerb Antal történetiszemlélete *A királyné nyaklánc*ában — annak ellenére, hogy a kötetben találunk pozitívista részeket — *alapvetően szellemtörténeti*.

Laczkó András

³⁰ I. m. 334.

³¹ SÁNDOR Pál: i. m. 609.